

МИЛИЦА РАДОВИЋ—ТЕШИЋ

АРХАИЗМИ И ЊИХОВА ОБРАДА У РЕЧНИКУ САНУ

Посебан отисак из зборника *Лексикографија и лексикологија*

БЕОГРАД — НОВИ САД
1982

АРХАИЗМИ И ЊИХОВА ОБРАДА У РЕЧНИКУ САНУ

Овим прилогом имам намеру да прилично сложен проблем застареле лексике осветлим у ограниченој мери, пре свега — у оквирима употребе квалификатива *архаизам* у српскохрватској лексикографској пракси. Према дефиницијама које дају речници лингвистичких термина¹ под архаизми-ма се подразумевају речи које су припадале неком прошлом раздобљу, али су у савремено време потиснуте из активне употребе, па се њихова спорадична појава у неким стиливима савременог језика оцењује као архаична и стилски обележена. На губљење појединих речи из употребе (што је део дугог процеса развитка језика) утичу не само унутарњи чисто лингвистички, него и објективни екстралингвистички фактори.²

За лексикографе је најважније утврдити јасне критеријуме за одређивање степена архаичног карактера неке речи у односу (1) на сродну застарелу лексику и (2) на целокупан савремени лексички систем српскохрватског језика. Застарелу лексику представљају лексичке јединице које су обично носиоцима савременог књижевног језика мање или више познате, али које нису у свакодневној употреби и срећу се заправо у одређеним језичким областима, или су својствене само појединим (старијим) говорницима језика. Део ове лексике репродукује се из дијалеката, страних речи, црквенословенског, рускословенског и др., или је направљен према неком од ових језика. Приликом оцењивања степена архаичности нужно је водити рачуна о неколико чинилаца:³

а) о месту речи са одговарајућим значењем у номинативном систему књижевног и народног језика;

¹ В. дефиниције у *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* Rikarda Simeona, izd. Matica hrvatska, Zagreb 1969, О. С. Ахманова, *Словар лингвистичких термина*, Москва, 1966, Д. Е. Розентал и М. А. Теленкова, *Словар-справочник лингвистических терминов*, Москва 1976.

² У приступу овој теми служила сам се грађом Речника САНУ и Речника МС (МХ) и лексиколошком литературом неких словенских језика (будући да је сербокроатистичка литература о овој теми крајње оскудна): Н. М. Шанский, *Лексикология современного русского языка*, Москва 1972, Д. Н. Шмелёв, *Современный русский язык, Лексика*, Москва 1977., Венче Попова, *Видове архаизми в българския книжовен език и някои техни особености*, Помагало по българска лексикология, Софија 1979, 298—311, Р. Н. Попов, *Фразеологизми современного русского языка с архаичными значениями и формами слов*, Москва 1976.

³ В. о томе Н. М. Шанский, *нав. дело*, стр. 146.

б) о првобитној распрострањености речи и о томе колико дуго је реч била у саставу активне лексике савременог језика;

ц) о томе да ли постоји јасна и непосредна веза са сродним речима.

Сваки спецификовани речник застареле лексике, са богатијом грађом (какав већ имају неки словенски језици) могао би и морао да се доследно држи ових елемената, док велики описни речник, сходно својим могућностима, може то али у знатно ограниченијој мери. Наша лексикографска пракса, коју ћу посматрати у оквиру РСАНУ, показује да процењивање архаичности у лексици представља прилично комплексан посао, како то на први поглед и не изгледа. Застарелу лексику српскохрватског књижевног и народног језика у РСАНУ обухватају одреднице и њихова значења квалификоване као: *заст.* (застарело), *арх.* (архаизам), *ист.* (историја, историјски), *цсл.* (црквенословенски), *рсл.* (рускословенски), *ssl.* (српскословенски), као и ови квалификативи додати уз неке покрајинизме, термине и др. Овај речник осим Вуковог класичног речника народног језика користи и онај део Рјечника ЈАЗУ у коме се износи грађа српскохрватског књижевног језика од почетка 19. века. Иако обухвата савремено лексичко благо он такође у великој мери захвата и традиционални књижевни и општекултурни српскохрватски језик XIX и XX века. С обзиром на такву временску ширину разумљиво је да РСАНУ садржи и прилично широк фонд лексике која је за данашњег корисника стандардног језика неактуелна.

Из застарелог лексичког фонда јасно се издваја специфичним карактером тзв. историјска лексика, у лексиколошкој теоријској литератури позната под називом *историзми*.⁴ Историзми су речи које означавају појмове који више не постоје, а припадали су одређеној историјској епоси, те у језику служе као номинативно средство за именовање данас непостојећих појава, предмета, ствари итд. и срећу се пре свега у научно-историјској литератури и књижевним делима чија је радња везана за неку историјску епоху. У Упутствима за израду Речника САНУ која служе за интерну употребу, наглашено је да не треба „мешати застареле речи са застарелим појмовима” ... „на пример „беглук” је појам који спада у историју па је ту потребна скраћеница „ист.” (историјски) а не „арх.” или „заст.” Као историзми су нпр. у РСАНУ идентификоване одреднице које се односе: а) на дужности, звања, титуле актуелне за неки историјски период: *бећар* — „ратник добровољац, војник најамник (нарочито у време Првог српског устанка)”, *дахија* — „један од јаничарских поглавица”, *коморник* — „звање, титула високог дворског службеника”, *комит* — „поглавар комитета [одређене управно-територијалне јединице, жупаније], жупан”, *крилаш* — „припадник војне полиције у Црној Гори...”; б) одреднице које се односе на ишчезле предмете, новац, накит и сл.: *крило* — „врста украса од сребра и злата који се носио за калпаком или кацигом”, *дванаестак* — „старински сребрни новац, форинта”, *круна* — „новчана јединица у Аустро-Угарској од 1892—1918 г.” Историзми су даље и нпр. речи: *глагољаш*, *данак*, *гладјатор*, *колонат*, *бандериј* (војничка застава некадашњих племића), *краљевица* (врста дажбине, пореза који су кметови плаћали владару или властели).

⁴ У Рјечнику лингвистичких назива Рикарда Симеона нема овога термина. О. С. Ахманова историзме дефинише овако: *историзм* англ. *historism*. Слово, вышедшее из живого словоупотребления вследствие того, что обозначаемый им предмет уже неизвестен говорящим как реальная часть их повседневного опыта.

Већ и по начину дефинисања се види да историзми немају еквивалентне синониме у савременом српскохрватском језику. При дефинисању историјама запажа се да описна дефиниција обично садржи временску одредницу која лоцира реч у неком времену, или је граматички глаголски облик у дефиницији употребљен по правилу у перфекту („украш који се носио”, „дажбаина која се плаћала” и сл.). Идентификовање историјама не представља у највећем броју случајева неки проблем. Дешава се, истина, да нека реч такође историзам (нарочито турског порекла), вероватно због ширине употребе али и субјективне процене остане без свог квалификатива ист. Тако су речи *ага* и *бег* у свом основном значењу остале без свог одговарајућег квалификатива ист., тај квалификатив имају речи: *властелин*, *деспот*, *дахија* и др., или *агалук* (као посед) није обележен са ист. а *беглук* јесте. Изгледа да се скраћеница ист. схватала више директно као историја а мање се односила на нестале историјске појаве и појмове.

Друга и може се рећи основна категорија архаичне лексике су *лексички архаизми*, у које улазе оне одавно застареле речи које према себи имају одговарајући синоним, који се код говорника савременог књижевног језика налази у активној употреби, нпр.: *вајно* — „тужно, жалосно”, *вејка*, *веја* — „сува гранича”, *движеније* (рсл.) и *движење* — „кретање, покретање”, *изим* — „осим, изузев”, *или* — „или”, *отечество* (рсл.) — „отаџбина”, *лагољати* — „говорити”, *лих* — „само, једино”, *ками* — „камен”, *јестаственица* — „наука о познавању природе”, *земљовид* — „географска карта, мапа”, *раб* — „роб”, *Москов* — „Рус” и др. Неке од ових речи су из дијалеката, страних речи, црквенословенског, рускословенског и др. али је њихов архаични карактер у односу на савремену реч као синоним несумњив.

У посебну групу се могу издвојити *семантички архаизми* који представљају речи што активно живе у савременом књижевном језику али им је једно од значења застарело. За семантичке архаизме могу се сматрати речи: *лето* — „година”, *књига* — „писмо”, *излог* — „изложба”, *конак* — „надлештво, уред”, *закон* — „вера, религија”, *беседа* — „реч”, *артикал* — „новински чланак”, *белег* — „грб”, *квница* — „вена”, *капитала* — „главни град, престоница” и сл.⁵

Лексичко-фонетски архаизми представљају онај тип лексичких јединица које према себи имају у активној употреби савременог језика синонимну реч истога корена, али са мало измењеним звуковним обликом: *аналођија* — *аналогија*, *даштица* — *дашчица*, *земљотрес* — *земљотрес*, *камиља* — *камила*, *комедант* — *командант*, *аркив* — *архив* и сл.

Као посебан тип издвајају се и *лексичко-творбени архаизам* нпр. у случајевима када у речима долази само до промене у дистрибуцији суфикса или префикса, који је некад имао шире лексичко слагање, а данас је сузжен на одређени круг лексема, нпр. суфикс *-тељ*: *васпитатељ* — *васпитач*, *издатељ*, *издаватељ* — *издавач*, *закупитељ* — *закупац* и сл. или са суфиксом *-лац* и *-ац*: *васпиталац* — *васпитач*, *издавалац* — *издавач*, *вајалац* — *вајар*, *богатац* — *богаташ*, *глупац* — *глупак* и различите друге: *академичар* — *академик*, *глумар* — *глумац*, *биљски* — *биљни*, *зајамни* — *узајамни*, *кретан* — *покретан* и др. У српскохрватском језику овај је тип застареле лексике врло запажен. Ту долазе и многобројне сложенице, нпр. оне код којих је

⁵ Неко мање познато значење речи, управо застарело, може да утиче и на фразеологизам који је иначе у живој употреби. В. чланак Милана Могуша, *Plakati kao (ljuta) godina*, *Jezik XXVI*, str. 90.

један семантички део сложенице везан за неки појам, обично религиозни или из области застарелих друштвених форми. Нпр. с првим формантом *благо-* по угледу на црквенословенизме: *благоволити*, *благодатан*, *благодараван*, *благонамеран*, *благоразумно*, *благородство* итд. или пак с формантом *бого-*: *богољубезан*, *богомудар*, *богопочитање* и сл. Међутим, међу застарелом лексиком овога типа најприметније су вероватно оне речи које се завршавају на *-ние*, и *-ие* које су у народни и књижевни српскохрватски ушле из црквенословенског или његовим посредством. Такве су: *Ваведеније*, *Богојављеније*, *вазнесеније*, *Васкрсеније*, *васкрсеније* („васкрснуће“) које су у РСАНУ дефинисане са арх., цркв. арх., заст., рлг., и цсл. У већ поменутиим Упутствима за израду речника сматрало се да треба „ознаку арх. (архаизам) стављати код речи које нису из црквеног језика, али по свом гласовном склопу не одговарају данашњем језику и не могу се данас употребити (бесконачје)“. Из овога се види да је РСАНУ под квалификативом арх. имао у виду само гласовну архаичност а не семантичку. Чини се ипак да се ово правило највише примењивало у I књ. где срећемо квалификатив арх. уз речи: *бестрастије*, *беспомоћије*, *бескористије*, *бесконачје*, *бесвестије*, *бесамртије*, *безуздије*, *безгласије*, *безвладије* и сл. (дакле и код неких речи које су из црквенословенског — в. *безгласије*). Касније се речи сличног гласовног склопа срећу чешће са етимолошким квалификативима цсл., рсл., ссл. па се квалификатив арх. у X књизи такорећи не појављује, што значи да се више упућује на порекло речи а не на њен архаичан облик у односу на норму. Није пракса да се речима из црквеног језика које у свом облику показују старе словенске црте додају ознаке заст. или арх. „јер се њихова архаичност подразумева.“

Постоји затим категорија *фразеолошких архаизама* који у себи садрже архаичне лексичке елементе.⁶ Нпр. од кона до кона (од кон до кон) — „од краја до канца“: Кад се од кон до кон лавски бојак бије (Змај 1, 380) ићи (некоме) у год — „ићи у прилог, ићи на руку“: То је таман нашем непријатељу *ишло у год* (Змај 4); од год до год — „из године у годину, стално, вечито“: Увек је целог живота свога *од год до год* другом радио (Даница 1863, 521); кренути душом — „неправично поступити, кривопресудити, огрешити се“: Наредио [је] да му се прочита пресуда противнога суда, који је *кренуо душом* означивши њега за кривца (Нов. 23, 188); го као шешана — „без игде ичега, пуки сиромаш“, итд.

Квалификатив о застарелости се у РСАНУ код фразеологизама ставља највише у оним случајевима када они садрже застарелу лексему као компоненту израза. Мање има квалификације израза који је као целина семантички застарео (а да су све његове компоненте речи из актуелног лексичког фонда) а таквих нарочито има међу фразеологизмима покрајинскога порекла. Природа великог описног речника више пружа могућност да се израз региструје и протумачи а мање обавезује на систематичну квалификацију, како би то морао да ради специјализовани фразеолошки речник.

Нужно је дати терминолошка објашњења употребе (1) синонимних термина „застарела реч“ и „архаизам“ у лексиколошкој теорији и (2) употребе у лексикографској пракси двојаким скраћеница (ако изузмемо историзме) *заст.* и *арх.* при квалификацији застареле речи.

⁶ В. књигу П. Н. Попов, *нав. дело*.

У лексиколошкој теорији се прави разлика између застарелих речи и архаизама само утолико што архаизам јесте застарела реч али није свака застарела реч архаизам. Архаизам је значи ужи појам од застереле речи. Осим тога што у застареле речи спадају и историзми (који се односе на застареле појмове, неактуелне у свакодневном живљењу), архаизми као део застарелих речи подразумевају при употреби у савременом језику обавезну стилску обојеност. Нпр. у роману Младена Маркова Смутное време (1978) срећемо велики број историзама и стилских архаизама: Млад Латињанин пружа руке ка *турпурној далматинци* коју она неће да преда ни *молабнику* Стефану (138); Само... седе, *чате* књигу (108); Измисле сијасет вера која тобоже нападају, а кад им *јобађе* обаве посао, *великаш* остаје *казмац* а *себар* опет *себар* (112), или у роману Нишчи, В. Стевановића: Први се попентрао на кубе да *воздигне* крст (28); Мрсио [је] за време поста, *глаголајући* да су стеге и закони за мрљеше (29); Земља коју је праотац Младен... омеђио према свом *армијском нахожденију* (46). Турцизам *ђумрук*, нпр. је застарела реч за савременог говорника српскохрватског језика јер у активној употреби је реч *царина*. Тако реч *ђумрукана* код И. Андрића има несумњиву стилску функцију обележавања колорита епохе: У хану, код вишеградске *ђумрукане* скупило се... доста путника (Андрић 2, 57).

Добар део речи означених са заст. (нпр. у X књ.) (обично оне које се срећу у малом броју примера код писаца прве половине XIX века) више се уопште не појављују. У време кад су их ови писци употребљавали оне су биле стилски неутралне. Такве речи чини се немају могућности да се појаве као стилистички архаизми у савременом језику и остају тако у оном условно речено „секундарном” фонду пасивне лексике. Не може се увек само малим бројем примера и временски даљом потврдом о употреби одредити засигурно да је нека реч застарела. Нпр. придев *комрачан* — „оскудан, бедан” је квалификован у РСАНУ као заст. јер има једну потврду из 1819. г.: И нездрава *комрачна* рана продужавала му је живот. Одмах иза следи глагол *комрачити* — „тешко живети, животарити, патити се; оскудевати, кубурити”, без икаквог квалификатива са шест потврда од писаца (и две из речника: Вукова и Ристић—Кангргиног). У оваквим случајевима реална су два поступка: 1) да се придев *комрачан* квалификује као заст. и 2) да лексикограф остави могућност да реч *комрачан*, с обзиром на сродност са глаголом *комрачити*, живи негде у говору, па ће га обележити другим квалификативом, нпр. нераспр. или сл.

Друго наше питање односило се на употребу двојакних скраћеница за застареле речи: *арх.* и *заст.* у нашим речницима (РСАНУ и РМС-(МХ)).

Када се узму у обзир подударности и разлике између застареле речи и архаизма у лексиколошкој терминологији, ради систематичније обраде и лакшег служења речником, препоручљиво би било употребљавати квалификатив *арх.* само у оним случајевима (како се то, истина, гдекад чини) када је реч о стилској функцији употрбљене застареле речи. Тиме би квалификатив *арх.* имао пре свега стилско обележје, а *заст.* само нормативно. Самим

⁷ Скраћеница из Речника САНУ.

тим што је арх. стилски квалификатор он би имао релативну вредност и зависио би делом и од језичког осећања лексикографа коме је основа у одређеном језичком стандарду.

Оваква разноликоост у обради застареле лексике у РСАНУ условљена је првенствено сложеносћу ове вишеслојне лексичке материје коју није увек једноставно подврћи чвршћим системима. Значајан чинилац је и то што су овакви описни речници предодређени на дужи временски период израде, што подразумева и промене и дораде у концепцији израде, и различитости у квалитету.